

מכון ירושלים לחקר ישראל

התמודדות עם חסמים לשלום: הסכסוך הישראלי-פלסטיני מסמך מדיניות

יעקב בר-סימן-טוב

מסמך זה הוא מסמך מדיניות והוא נכתב בעקבות פרסום הספר: "חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני"¹ בהוצאת מכון ירושלים לחקר ישראל בשיתוף פעולה עם קרן אדנאואר. למסמך זה שתי מטרות: (1) להציג בקצרה את החסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני, המונעים או מקשים את יישובו תוך כדי בחינת עומקם וקשיותם היחסיים, (2) להציע אסטרטגיות התמודדות עם חסמים אלו ולבחון את מידת יכולתן אכן להתגבר על חסמים אלו בתנאים הנוכחיים.

חסמים לשלום

הסיבות לכישלון תהליך אוסלו ולפרוץ העימות האלים הישראלי-פלסטיני בספטמבר 2000, נידונו בהרחבה בזיכרונות שכתבו משתתפי תהליך השלום ונותחו במחקרים אקדמיים רבים. אחדים הציגו את מאפייני הסכסוך הישראלי-פלסטיני כעיקש, בלתי-נשלט ובלתי-פתיר. אחרים תלו את כישלון השיחות באי-בשלותם של הצדדים לעשות את הוויתורים הנדרשים ליישוב הסכסוך, בניהול לקוי של המו"מ, בהתמקדות בהסדר-ביניים ולא בהסדר-קבע, באי התייחסות לנרטיבים הלאומיים של הצדדים ולסוגיות של צדק והוגנות, בכישלונם של מנהיגים בעיצוב אסטרטגיית-שלום ברורה ומוסדרת ובגיוס תמיכה ציבורית לתהליך השלום. היו גם מי שהתמקדו באי-יעילותו של המתווך האמריקאי.

מועידת טאבה, שהתקיימה בינואר 2001, לא התקיים תהליך מדיני עד 2008, אף שבמהלך התקופה הועלו הצעות שונות ליישוב הסכסוך – כולל היוזמה הערבית, יוזמת בוש, מפת הדרכים, המפקד הלאומי, יוזמת ג'נבה, היוזמה הסעודית וועידת אנפוליס. אף שתכניות השלום למיניהן לקחו בחשבון חלק מהחסמים שהביאו לכישלון התהליך המדיני ואף ניסו להתמודד אתם במידת-מה, הן לא בחנו חסמים אלה לעומקם. הן לא בחנו גם אסטרטגיות ממשיות לנטרולם כדי לאפשר את יישוב הסכסוך בדרכי-שלום. בעקבות ועידת אנפוליס התנהל התהליך המדיני בשני ערוצים: אולמרט-אבו-מאזן ולבני-אבו-עלא, הקושי לחדשו בשנתיים האחרונות רק ממחיש את הקושי שביישוב הסכסוך. לא זו בלבד שרוב החסמים

¹ יעקב בר-סימן-טוב (עורך), חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2010).

שמנעו את יישובו בעבר שרירים וקיימים עדיין, אלא שהם אף התעצמו במידה ניכרת וזאת מחמת כישלון תהליך אוסלו והעימות האלים בשנים 2000-2004. בשני הצדדים התחזקו הכוחות השוללים את יישוב הסכסוך או אלה המפקקים בסיכויים ומעדיפים להמשיך לנהל, בין מרצון ובין מחוסר-בררה.

החסמים המונעים את יישוב הסכסוך הישראלי-הפלסטיני, או מקשים על השגתו הם מסוגים שונים: ריאליים, זהותיים, מבניים ופסיכולוגיים. **החסמים הריאליים** הם האינטרסים המנוגדים של הצדדים בסכסוך ובעיקר בסוגיות הליבה: ירושלים, גבולות, התנחלויות, פליטים, וביטחון. סוגיות הליבה נתפסות ע"י שני הצדדים כנכסים ריאליים שקשה לוותר עליהם או להתפשר עליהם. נושאי ירושלים ופליטים אף מוגדרים ע"י שני הצדדים כערכי יסוד ייחודיים, כערכים מוגנים ומקודשים המוגנים מפני מו"מ, מיקוח, פשרה וויתורים. הערכים המוגנים שואבים את תוקפם מהנרטיבים ההיסטוריים והם המקור לחסמים הזהותיים.

החסמים הזהותיים מתייחסים להבדלים ולניגודים בין זהויות הצדדים בסכסוך, כולל הנרטיבים ההיסטוריים, המיתוסים והאתוסים באשר לשורשי הסכסוך, התפתחותו, ניהולו, ויישובו, ותפיסות הצדק, אי הצדק והקורבניות של הצדדים. הבדלים וניגודים אלו אף שהם לא המקור לסכסוך, מעצימים אותו, שכן הם מוסיפים לו מימדים דתי, רוחני, תרבותי ואידאולוגי. החסמים הזהותיים מספקים לסכסוך מימדים סימבוליים המעגנים את עמדות הצדדים בסכסוך, מסייעים לשימורן ואי שינוין ומקשים מאד על נכונות הצדדים לעשות את הויתורים הנדרשים כדי ליישב את הסכסוך.

החסמים המבניים קשורים למבנים הפוליטיים והחברתיים של הצדדים המאופיינים ע"י פיצול עמוק בעיקר באשר לנכונות להגיע להסדר שלום ולשלם את המחיר הנדרש לכך. בעוד הצד הפלסטיני מצוי במציאות היסטורית ייחודית וחדשה, קיומן של שתי ישויות פלסטיניות נפרדות (בגדה ובעזה), החלוקות ביניהן באשר לעצם הנכונות ליישב את הסכסוך, הצד הישראלי חלוק גם הוא בעיקר באשר למחיר השלום. שתי החברות מאופיינות גם ע"י העדר מנהיגות המאמינה בחשיבות ערך השלום כערך ראשוני, או מעוניינת ומסוגלת להניע תהליך שלום אמיתי. שתי החברות נעדרות לגיטימציה ציבורית רחבה לויתורים הנדרשים לצורך כיוון שלום ומאופיינות גם ע"י קיומם של גורמים פוליטיים וחברתיים המתנגדים פוליטית או אידאולוגית לכינונו של שלום או מחירו (סולדי או חבלני שלום).

החסמים הפסיכולוגיים כוללים שלושה סוגים: קוגניטיביים, רגשיים, ומוטיבציוניים. חסמים אלו מונעים או מקשים על שינוי אמונות ועמדות בסכסוך. הם על משפיעים על עיבוד אינפורמציה ופרשנותה ע"פ אמונות הצדדים בסכסוך, כולל התעלמות מהזדמנויות היסטוריות ליישוב הסכסוך. הם משרים ביטחון יתר באשר להכוונה רצויה של התפתחויות בסכסוך, כולל הערכת יתר באשר למידת ההצלחה לממש מטרות בתהליך, כולל אמונה שהזמן משחק לטובה. החסמים הפסיכולוגיים נוטים לגרום להערכת חסר של ויתורי הצד השני, מעצימים את הפחדים, והחששות מהצד האחר, מגבירים את השנאה והאיבה אליו, ומגבירים את אי האמון בו. הם גם תורמים למקד את הסכסוך בנרטיבים לאומיים ובתפיסות של צדק ואי צדק, ומסייעים להגדרת סוגיות הליבה בסכסוך כערכים מוגנים. החסמים הפסיכולוגיים בדומה לחסמים הזהותיים אינם המקור לסכסוך אולם הם נוטים להעצימו ולהקשות מאד על יישובו.

כישלון תהליך אוסלו והעימות האלים שהחל בספטמבר 2000 הגביר במידה ניכרת את החסמים המצוינים לעיל. הם מיקדו ומסגרו מחדש את **החסמים הריאליים** כערכים מוגנים שאינם ניתנים לפשרה. הם העמיקו את **החסמים הזהותיים** ויצרו נרטיבים היסטוריים חדשים, באשר לכישלון תהליך אוסלו, המצביעים על נכונות כל צד ליישב את הסכסוך והאשמת הצד האחר בכישלון התהליך. הם הגבירו את **החסמים המבניים** שהתבטאו בעליית כוחם ומשקלם של הכוחות המתנגדים ליישוב הסכסוך ו/או למחירו. כך למשל, ניצחון החמאס בבחירות 2006 והשתלטותו על עזה, ועליית הימין לשלטון בישראל בבחירות 2009. הם גם העצימו את **החסמים הפסיכולוגיים** בשתי החברות שהביטויים העיקריים שלהם: היוואשות מתהליך שלום ומהסיכוי לשלום, זילות ערך השלום, הערכה כי באמצעות אלימות ניתן לממש את המטרות הלאומיות (הפלסטינים), העדפת ניהול הסכסוך על פני יישוב הסכסוך (ישראל), הגברת אי האמון בצד האחר, אי הכרה בצד האחר כפרטנר לשלום, או בנכונותו או ביכולתו ליישב את הסכסוך ולעשות את הויתורים הנדרשים לכך.

המסקנה המרכזית העולה מן הדיון בחסמים אלה הוא כי **החסמים הריאליים** ובעיקר סוגיות הליבה העיקריות: האגן ההיסטורי בירושלים והפליטים הם הגורמים המרכזיים המונעים את יישוב הסכסוך. מסגורם של שתי סוגיות ליבה אלו כערכים מוגנים מעצים במידה ניכרת את קשיותם של חסמים אלו ומונע למעשה אפשרויות למו"מ, פשרות וויתורים בנושאים אלו. נוכח עוצמתם ומרכזיותם של חסמים אלו הסיכויים ליישוב הסכסוך בעת הזאת הם קלושים למדי. ללא התמודדות עם החומה הגבוהה הזו של החסמים כל מאמץ ליישב את הסכסוך בשלב הזה, לא רק נידון לכישלון, אלא גם עלול להגביר את ההיוואשות מן הסיכוי להשיג שלום ואף להביא

לחידוש האלימות בין הצדדים. ללא הבשלת תנאים שיאפשרו התמודדות יעילה עם חסמים אלו ספק אם ניתן יהיה ליישב את הסכסוך. שני הצדדים ומתווכים פוטנציאליים חייבים לקחת בחשבון חסמים אלה ולהתמודד אִתם בדרך שונה וחדשנית..

התמודדות עם חסמים

דומה שבמצב השורר היום קל יותר לתאר ולהסביר את החסמים לשלום מאשר לענות על השאלה כיצד להתגבר עליהם. הנחת המוצא של מסמך זה היא שלמרות מרכזיות החסמים העומדים על דרך השלום, יש לבחון דרכי התמודדות עמם כדי לאפשר את יישוב הסכסוך. הנחת המוצא של מסמך זה היא שהמצב הקיים אף שנתפס לכאורה יציב אינו בהכרח כזה, ויש בו מטען נפיצות גבוה העלול להוליך לגל חדש של אלימות. ללא יוזמה מדינית אקטיבית ליישב את הסכסוך עלול להתפתח מבוי סתום העלול לעודד חיפוש אחר דרכים אלימות כדי לשנותו ולפגוע במטרות ובצרכים הבסיסיים של שני הצדדים המעורבים בו וכי הזמן אינו פועל בהכרח לטובת צד זה או אחר.

דרכי ההתמודדות עם החסמים ליישוב הסכסוך הן: מנהיגות שוחרת שלום, לגיטימציה רחבה לשלום, פיתוח אמונות ממריצות, הגדרת יישוב הסכסוך כאינטרס לאומי עליון, הצורך בפשרה ערכית כואבת, הצורך להשתחרר מכבלי העבר, נוסחה מפשרת בין צדק לשלום, התמקדות בתוצאות מלחמת 1967, הרחבת פעילות המפגשים והדיאלוגים בין ארגוני החברה האזרחית של הצדדים, הצורך במתווך אפקטיבי, ולגיטימציה ערבית למדיניות שלום.

1. **מנהיגות שוחרת שלום** - מנהיגות הרואה בשלום ערך ויעד ראשוני במדינות החוץ היא תנאי מרכזי וחיוני לקידום תהליך והסכם שלום. מנהיגות שוחרת שלום המכירה בכינון שלום את תפקידה ההיסטורי היא הכרחית ובלעדיה ספק אם ניתן להשכין שלום. מנהיגות כזו חייבת לפתח תפיסת שלום מוסדרת המציגה את חזון ומטרות השלום ואת האסטרטגיה הנדרשת למימושם והיא גם חייבת להכשיר את הלגיטימציה הדרושה לתמיכה במדיניות שלום. מנהיגות זו חייבת להציג באופן ריאלי ורציונאלי את סיכויי וסיכוני מדיניות השלום ודרכי ההתמודדות עימם.

2. **לגיטימציה רחבה למדיניות שלום** - מדיניות שלום בחברה מפוצלת החלוקה באשר לעצם כינון שלום, או באשר לתוחלת השלום כמו גם למחיר הנדרש מחייבת תמיכה רחבה מצד האליטות השולטות, האליטות המתחרות, קבוצות אינטרס, והציבור בכללו. ככל שהתמיכה במדיניות השלום גדולה מעצבי המדיניות חשים בשותפות של ציבור רחב

לעצם תפיסת השלום וקל להם יותר להתמודד עם סיכויי וסיכוני השלום. חובתה של מנהיגות שוחרת שלום הוא חתירה מתמדת להרחבת בסיס הלגיטימציה למדיניות שלום. ללא לגיטימציה רחבה למדיניות שלום ספק אם ניתן לקדם מדיניות כזו.

3. **פיתוח אמונות ממריצות** - דרך התמודדות מרכזית המוצעת במסמך זה היא שלא לשקוט על השמרים ולא להיוואש לחלוטין מן הסיכוי להשיג הסדר. יש לנסות ולהעלות כל העת רעיונות יצירתיים חדשים שאינם עולים בקנה אחד עם האמונות והדעות השולטות הגורסות כי הסכסוך הוא בלתי-נמנע ואין סיכוי ליישבו. רעיונות חדשים אלה, אשר ניתן לכנותם גם כ"אמונות ממריצות", חייבים לסתור את האמונות המושרשות. אף אם הדבר נראה נאיבי וחסר סיכוי ריאלי לכאורה, יש להציב את סיום הסכסוך בדרכי-שלום כאינטרס לאומי וכערך מרכזי בחברה החווה סכסוך ממושך ועיקש: "האמונה הממריצה אשר עשויה לתדלק את המוטיבציה להפשרה, לפתיחות ולגמישות, מבוססת על ההכרה בחוסר-התאמה בין העתיד הרצוי לבין העתיד שמתגלה ו/או המצב כפי שהוא נתפס."² גישה זו היא רציונאלית ביסודה; היא מחייבת את הצדדים לסכסוך לנתח באופן ריאלי את עלויות המשך המצב והידרדרותו ולבחון במבט מפוכח את פוטנציאל הסיכונים בהיעדר הסדר. שכן, עלויות המשך הסכסוך עלולות להיות כבדות מן העלויות הנובעות ממחיר הפשרה הנדרשת לשלום, והמוזדעות לכך היא שאמורה להתניע את תהליך השלום ולדרבנו. ולא זו בלבד: המשך המצב הקיים והידרדרותו עלולים לפגוע ביתר-שאת במה שהצדדים מגדירים כערכים מוגנים ולהעמיק את התהום הרובצת ביניהם. גם אם ראשיתו של תהליך זה קשה במיוחד והוא זוכה לתמיכת מיעוט קטן בלבד יש צורך בדבקות, בהחלטיות ובמעורבות אקטיבית בהנחלת האמונה הממריצה לרבים.

4. **הגדרת יישוב הסכסוך כאינטרס לאומי עליון**-יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני צריך להיות מוגדר בשני הצדדים כאינטרס לאומי ממדרגה ראשונה, בבחינת "עשה למענד" אם לא למענם. יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני והקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל הוא אינטרס מובהק של כל יהודי הדוגל בהמשך קיומה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. שהרי ללא פתרון של שתי מדינות לשני עמים עלולה ישראל למצוא עצמה כמדינה אחת לשני עמים, לאבד את ייחודה כמדינת העם היהודי או להפוך למדינת אפרטהייד –

² עירן הלפרין, נטע אורן ודניאל בר-טל "חסמים סוציו-פסיכולוגיים בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני: מבט אל החברה היהודית-ישראלית" בתוך יעקב בר-סימן-טוב (עורך), חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2010), עמ' 63-64.

דבר שיעמוד בסתירה לאופייה הדמוקרטי. הסכנה האורבת לזהות היהודית והמוסרית של ישראל בהיעדר הסדר והחשש מדה-לגיטימציה של ישראל בעולם, צריכים לדרבן את השאיפה לשלום ולהגביר את המוטיבציה למצוא הסדר עם הפלסטינים. דומה שבמקרה זה החשש מחוסר הסדר יכול לעלות על החשש מן ההסדר עצמו. יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא אינטרס מובהק של כל פלסטיני המבקש לשים קץ לכיבוש הישראלי ולסבל הפלסטיני המתמשך ולממש את השאיפה הפלסטינית לכינון מדינה עצמאית. ללא יישובו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ספק אם ישראל תסכים לכינונה של מדינה פלסטינית. גם אם העצרת הכללית של האו"ם או מועצת הביטחון של האו"ם יכריזו על כינונה של מדינה פלסטינית, ספק אם ניתן לממש זאת ללא יישוב הסכסוך.

5. **הצורך בפשרה ערכית כואבת**- שני הצדדים חייבים להכיר כי יישובו של הסכסוך מחייב פשרה ערכית קשה וכואבת. יישוב הסכסוך מחייב התמודדות של שני הצדדים עם הערכים המוגנים שלהם, ע"י אימוץ הדדי של אסטרטגיות לביצוע עסקאות "טראגיות" המחייבות ויתור הדדי בתחום זה. אף ששני הצדדים אינם בשלים בשלב זה לויתור הדדי על ערכים מוגנים, חשוב שיהיו מודעים לאפשרות של עסקה טראגית שתכלול ויתור על ערך מוגן אחד על-מנת להציל ערך מוגן אחר, או במילים אחרות: מסגור הפשרה כדילמה ערכית. למשל ניתן למסגר את הפשרה הטריטוריאלית כאמצעי לשימור אופייה היהודי של מדינת-ישראל, או למסגר פשרה על מימוש זכות השיבה כאמצעי לכינונה של מדינה פלסטינית. מסגור הפשרה כדילמה ערכית זוכה לתמיכה מתרחבת והולכת בישראל נוכח הצורך לשמור על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית, אולם מסגור זה טרם זכה לתמיכה רחבה בצד הפלסטיני. התמודדות אפשרית אחרת היא שבירת הטאבו של הסוגיה המוגנת, או דה-מיסטיפיקציה שלה. במילים אחרות: מסגור סוגיות אלו כאינטרסים ולא כערכים מוגנים. מסגור כזה מאפשר להמיר את השיח המיתני בשיח רציונאלי שיקל על הצדדים לשאת ולתת ואף להתפשר. תהליך כזה מאפשר הגדרת הסוגיות השנויות במחלוקת במושגים של אינטרסים הניתנים למו"מ ולמיקוח.

6. **הצורך להשתחרר מכבלי העבר**-הפער בין הנרטיבים של הצדדים הוא רחב מאוד בשלב זה ואינו ניתן לגישור. בעוד שברמת המְטָה-נרטיבים הסיכוי לגישור הוא קלוש ביותר, יש לבחון את האפשרות לפתח מסגרת רעיונית משותפת לדיון בנרטיבים הלאומיים השונים הקשורים במימוש השאיפות הלאומיות במסגרות מדיניות נפרדות, תוך נכונות להכיר

וללמוד את הניגודים ביניהם, גם אם לא ניתן עדיין לגשר ביניהם. ניתן לעשות זאת כבר עכשיו, הן ביוזמת מנהיגי הצדדים, הן ביוזמת החברה האזרחית והן ביוזמה חיצונית של צד שלישי. אם הצדדים אינם בשלים ליוזמה כזו, יש לשקול אפשרות שהצדדים יכירו בכך שיש להם נרטיבים שונים שלא ניתנים לגישור כעת ויסכימו לדחות את העיסוק בהם לשלב ההתפייסות, וזאת על-מנת שההבדלים הבסיסיים המתגלעים בנרטיבים של הצדדים לא יהפכו לחסמים ביישוב הסכסוך. מחקר החסמים ליישוב הסכסוך מלמד כי שני הצדדים שבויים במידה רבה בכבלי הנרטיבים ההיסטוריים והם הפכו לקרבן העבר המונע מהם להתפשר. אף שהנרטיבים ההיסטוריים מהווים חלק מן הזהות הלאומית של כל צד והשמירה עליהם חשובה מבחינת המורשת הלאומית, אסור שהם יכבלו את הצדדים אל העבר וימנעו מהם עתיד טוב יותר. יתרה מכך: שילוב הנרטיבים ההיסטוריים באמונות הדתיות של הצדדים הפך את הפשרה לטאבו ולעבירה דתית בשני הצדדים. כאן חשוב להדגיש שוויתורים למען השלום אינם בהכרח פגיעה דתית-מוסרית באמונות דתיות ואינם בגידה בנרטיבים ההיסטוריים ובערכים מוגנים. נהפוך הוא: חוסר הנכונות להתפשר למען השלום הוא שאינו מוסרי, שכן קרבנות העתיד לא ימחלו על מחיר הדמים שתתבע מלחמה נוספת.

7. **נוסחה מפשרת בין צדק לשלום** - שני הצדדים חלוקים מאד באשר לקשר בין צדק לשלום. ישראל אינה יכולה לקבל את התביעות הפלסטיניות שישראל תכיר באחריותה ליצירת בעיית הפליטים במלחמת 1947-1949 (צדק מעברי) ובזכות השיבה של הפליטים לתוך ישראל (צדק מפצה). קשר מחייב בין צדק לשלום ע"פ התביעות הפלסטיניות התגלה כחסם לשלום בתהליך השלום והמשך ההתעקשות עליו עלולה לחבל בסיכוי להשיג הסכם. אף שרצוי שהצדדים יפתחו תפיסה משותפת באשר לקשר בין שלום לצדק, ספק אם הם בשלים לכך. לכן יש לחתור לפשרה סבירה בשאלת הקשר בין צדק לשלום. פשרה אפשרית היא הפרדה בין תביעות הפלסטינים לצדק מעברי לבין תביעותיהם לצדק מפצה. תביעה פלסטינית מתונה לצדק מעברי, כמו למשל נכונות ישראלית להכיר בסבלו של העם הפלסטיני (אך לא לשאת באחריות) – כפי שהוצע בפרמטרים של הנשיא קלינטון – יכולה לשמש פתרון של פשרה לדרישת הצדק המעברי. לחלופין שני הצדדים יכולים לאמץ נוסחה שתכיר באחריותם המשותפת לעוול שגרם כל צד במהלך הסכסוך לצד האחר, להתנצל זה בפני זה ולסלוח זה לזה. אשר לתביעות לצדק מפצה, יש לראות בפתרון שתי המדינות ובהקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל פשרה ישראלית ואקט של מימוש

התביעה לצדק מפצה. גם ההצעות הישראלית והאמריקאית, שהפליטים יופנו בין היתר לשטחים שישראל תחליף עם הפלסטינים – ואלה יוכלו להיות מוגדרים גם כמממשים את זכות השיבה – יכולות אף הן להוות פשרה. התביעה הפלסטינית לממש את זכות השיבה דווקא בשטח ישראל, עומדת בסתירה לעצם רעיון הקמתה של מדינה פלסטינית, שכן לא ייתכן להקים מדינה פלסטינית ובה בעת להשיב את הפליטים לישראל, ולסכן בכך את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, שהרי הקמת מדינה פלסטינית היא פתרון רציונאלי, מוסרי וסביר לכך. התעקשות פלסטינית על זכות השיבה דווקא לישראל, לא רק שתמנע השגת הסכם-שלום והקמת מדינה פלסטינית, אלא תגרום סבל נוסף לפליטים ולתושבי הגדה המערבית ועזה ותגביר את תחושת העוול וחוסר הצדק. כשהצדדים אינם מסוגלים להגיע להסכמה בנושא הצדק, אך הם מעוניינים להגיע להסכם-שלום על בסיס הפתרון של שתי מדינות לשני עמים, מוטב שידחו את הטיפול בסוגיית הצדק לשלב ההתפייסות. בדרך זו יסכימו הצדדים במסגרת הסכם-שלום כי נושא הצדק חשוב בעיניהם מאוד וכי לא ניתן לבנות ולייצב את השלום ביניהם עד להשלמת הטיפול בשאלת הצדק ביחסיהם. העברת הדיון לשלב ההתפייסות תקל על הצדדים לגבור על חסם הצדק ותאפשר להם לבחון נושא זה לאחר שהסכסוך ביניהם ייושב והאמון ביניהם ייבנה. אזי יהיו הצדדים בשלים יותר לעסוק בסוגיה זו, שהיא כה ערכית וקשה לפשרה.

8. **התמקדות בתוצאות מלחמת 1967-הנחת המוצא להסדר השלום, צריכה להיות פתרון תוצאות מלחמת 1967 ולא תוצאות מלחמת 1947-1949.** העיקרון המנחה צריך אפוא להיות "שטחים תמורת שלום" ולא פתיחת "תיק" 1947-1949. נקודת המוצא למו"מ תוגדר בהסכמה בין הצדדים על היעד הסופי של המו"מ – שתי מדינות לשני העמים, בגבולות 1967 כשהמדינות מתקיימות זו בצד זו בשלום ובביטחון. כל הסוגיות יהיו מונחות על שולחן המו"מ, אך סיומו יושתת על העיקרון "שום דבר אינו מוסכם עד שהכול מוסכם" ויש לשקול אפשרות להעניק קדימות לדיון והסכמה בסוגיות "הליבה", תחת העיקרון של ניהול המשא ומתן "מן הכבד אל הקל". מסגרת הזמן לניהול המו"מ, עד לסיומו, תוגדר ותוסכם מראש ע"י הצדדים.

9. **הרחבת פעילות המפגשים והדיאלוגים בין ארגוני החברה האזרחית של הצדדים-פעילות זו שנמשכת שנים רבות היא ייחודית וחיונית.** למרות הקשיים וחרף התחושה העולה לפעמים שאלה אינם יעילים ושאינן בכוחם לשנות המצב, מפגשים ודיאלוגים אלה הם

חשובים למרות הכול להמשך ההידברות בין הצדדים ולהכשרת הלגיטימציה הציבורית ליישובו של הסכסוך. חידוש המו"מ מחייב את הצדדים להכיר אהדדי בהבדלים התרבותיים, הדתיים שביניהם ולנסות להתאים את עצמם להבדלים אלה לא מתוך התנשאות או התבטלות, אלא מתוך תחושת שוויון וכבוד הדדי. כך תיווצר אווירה נוחה ויתאפשר פענוח מדויק יותר של התבטאויות והתנהגויות ודיוק בשידור המסרים לזולת.

10. **הצורך במתווך אפקטיבי-נוכח הפערים בין עמדות הצדדים והיעדר האמון ביניהם, אפשר לטעון באופן חד-משמעי כי לא ניתן ליישב את הסכסוך הישראלי-פלסטיני ללא התערבות צד שלישי.** שני הצדדים זקוקים למתווך אמריקאי נחוש, פעיל ויעיל במיוחד, שיסייע להם להתגבר על החסמים ולהגיע לבשלות הנדרשת לכניסה למו"מ, לניהולו, להשגתו ולמימושו. המתווך האמריקאי חייב להשקיע את מיטבו לא רק בהצעות גישור בין עמדות הצדדים, אלא גם בכך שיסייע להם להשתחרר ככל הניתן מכבלים רגשיים הכרוכים בנרטיבים לאומיים ובערכים מוגנים ולעזור להם לגבש "עסקאות טרגיות". מדובר ברמה אחרת של תיווך, שהצדדים לסכסוך הישראלי-פלסטיני לא התנסו בה עד כה. רמת תיווך כזו מחייבת התמצאות של היסטוריון ורגישות של פסיכולוג. היא מחייבת אבחון חד ומדויק של הבעיות המרכזיות של הסכסוך ושל הקשיים הניצבים בפני הצדדים מבית, אך גם סיוע בריכוך האיומים הביטחוניים, מתן ערבויות לצמצום ופיצוי על הפגיעה הקריטית בערכים מוגנים, תוך הדגשת חשיבותו העליונה של יישוב הסכסוך. על המתווך האמריקאי להיות הוגן, להשתמש בפיתויים יותר מאשר באיומים ולסייע למנהיגי שני הצדדים להרחיב את מעגלי הלגיטימציה שלהם לתמיכה במחירי השלום. על המתווך האמריקאי לסייע לצדדים למסגר את השלום כרווח משותף ולא כהפסד ולהבהיר להם הבהר היטב כי פתרון שתי המדינות הוא המוצא היחיד מן הסכסוך ואין בלתו. בנוסף לכך יש צורך בהתערבות בינלאומית למימוש ההסכם ושימורו. התערבות זו צריכה לכלול הצבת כוחות לשמירת השלום וסיוע כלכלי מסיבי לשני הצדדים, בעיקר לפתרון בעיית הפליטים משני הצדדים.

11. **לגיטימציה ערבית למדיניות שלום-נוכח הפיצול במחנה הפלסטיני ולקחי כישלון ועידת קמפ-דייוויד מיולי 2000, יש לרתום את מדינות הליגה הערבית, או לפחות את מצרים, ירדן וסעודיה, לתהליך המו"מ ולתמיכה בהסכם השלום, וזאת כדי להבטיח להסכם לגיטימציה שתקל על הרשות הפלסטינית להצדיקו, במיוחד מול שלילתו האפשרית ע"י**

חמאס וארגונים פלסטיניים אחרים, כמו גם ע"י חלק ממדינות-ערב. תמיכה כזו תסייע גם לישראל ותאפשר תהליכי נורמליזציה עם מדינות ערביות נוספות.

סיכום

מסמך זה הציג בקיצור את החסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני כפי שנתפסו ע"י חוקרי הספר: "חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני." עם זאת, אנו סבורים כי חובתנו כאנשי מחקר לא לשקוט על השמרים ולהציע גם דרכי התמודדות עם חסמים אלו שכן יש לעשות כל מאמץ כדי ליישב את הסכסוך שכן הימשכותו מחריף אותו, מגביר את הקושי ליישבו ומסכן במידה ניכרת את עתידם של שני העמים. אנו חושפים בפני המדינאים ובפני הציבור הרחב את החסמים המונעים או מקשים את יישוב הסכסוך ואת הדרכים להתמודד עם חסמים אלו. החוקרים שהשתתפו בכתיבת ספר זה מודעים היטב לקשיים, למחירים ולייסורים הכרוכים בעשיית השלום ויעיד על כך ניתוח החסמים הניצבים על דרך השלום שנעשה כאן. עם זאת, מקובלים עלינו דברי ראשי הממשלה מנחם בגין ז"ל ויצחק רבין ז"ל, שאמרו כי קשים ייסורי המלחמה מייסורי השלום ועדיפה דרך השלום על דרך המלחמה.